

Гаврилькевич В. К., Крук С. Л. Короткий історичний огляд психофізіологічних знань про серце: від античності до наших днів. *Особистість в екстремальних умовах*: матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 23 квітня 2025) / Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Кафедра практичної психології та педагогіки; Міжнародна академія прикладних наук в Ломжі (Республіка Польща); Пенітенціарна академія України, Кафедра педагогіки та гуманітарних дисциплін; Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. Львів, 2025. С. 294–301. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/handle/123456789/15880>

Гаврилькевич В. К., Крук С. Л.

КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПРО СЕРЦЕ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НАШИХ ДНІВ

“...Будь-яка вівісекційна дія над серцем недопустима; та вона і майже неможлива... Але на розвитку серця можна було б спостерігати багато психофізіологічних проявів”.
(Із книги: «Серце», §354) [3, с. 184].

Уже приблизно понад сто років західна наукова психологія займає офіційну позицію, згідно якої психічні функції є прерогативою головного мозку, який, на думку прихильників цієї позиції, є єдиним органічним субстратом психіки. Проте, видатний український історик психології Володимир Андрійович Роменець потрактування мозку як субстрату психічного, суб'єктивного називає своєрідним фактом в історії психології. Як ілюстрацію цієї своєрідності він наводить цитату з праці засновника експериментально-наукової психології Вільгельма Вундта, який зауважував, що навіть «у культурних народів більш близький зв'язок між душею і мозком є найбільш пізньою з усіх подібних локалізацій. Адже навіть у науці цей погляд укріпився лише в порівняно недавній час: в народних же поглядах, взагалі кажучи, мозок і досі ще мусить розділяти своє панування, принаймні з серцем. Починаючи з Арістотеля серце залишається аж до XII–XVII ст. беззаперечним субстратом душевного життя; тільки від цього часу під впливом нового розквіту анатомічних досліджень, а у філософії головним чином під впливом Декарта отримує загальне визнання нове вчення, що душа міститься в мозку» (Вундт В., 1912) [цит. за: 1, с. 160].

Здійснивши огляд уявлень про функції серця в працях видатних європейських філософів, психологів, лікарів, ми дійсно побачили, що через усю історію людської думки від античних часів до наших днів проходять ідеї зв'язку серця не тільки з фізичними, а й з психічними і духовними функціями людини. Цікавим, на нашу думку, є те, що навіть у XX столітті, коли ці ідеї зникли з праць представників офіційної експериментально-наукової психології, фізіології, медицини, вони продовжували жити у працях філософів і релігійних діячів. Основні ідеї психофізіологічних уявлень видатних європейських філософів, психологів, лікарів про серце ми систематизували у таблиці 1.

Таблиця 1 – Основні узагальнені ідеї видатних європейських філософів, психологів, лікарів про роль серця у тілесних, психічних і духовних функціях людини

Узагальнені ідеї про роль серця у функціях людини	Хто висловлював ці ідеї
Серце – життєвий центр, «вогонь душі», джерело теплоти, джерело життя	Гіппократ (460–361 до н. е.), Арістотель (384–322 до н.е.), Джордано Бруно (1548–1600), Рене Декарт (1596–1650), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)
Серце – джерело емоційного життя і пристрастей	Геракліт Ефеський (544–483 до н. е.), Демокріт (прибл. 460–370 до н.е.), Арістотель (384–322 до н.е.), Тит Лукрецій Кар (бл. 99/95–55 до н.е.), Клавдій Гален (129/131–бл. 200), Жан-Жак Руссо (1712–1778), Г. С. Сковорода (1722–1794), П. Д. Юркевич (1826–1874), Макс Шелер (1874–1928), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)
Серце як осередок розуму, пізнання, пам'яті й волі	Піфагор (бл. 586–510/497 до н.е.), Емпедокл (прибл. 490–430 до н.е.), Гіппократ (460–361 до н. е.), Платон (427–347 до н. е.), Арістотель (384–322 до н.е.), Оріген (бл. 185–бл. 254), Джордано Бруно (1548–1600), Блез Паскаль (1623–1662), Г. О. Коніський (1717–1795), П. Д. Юркевич (1826–1874), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)
Серце як посередник між тілом і душею, місце єдності тілесного й духовного	Гіппократ (460–361 до н. е.), Арістотель (384–322 до н.е.), Джордано Бруно (1548–1600), Рене Декарт (1596–1650), П. Д. Юркевич (1826–1874), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)
Серце – орган духовного сприйняття, богопізнання, віри	Оріген (бл. 185–бл. 254), Блез Паскаль (1623–1662), І. Г. Шварц (1751–1784), П. Д. Юркевич (1826–1874), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961), В. В. Зеньківський (1881–1962)
Серце як основа морального життя та совісті, джерело добрих і злих вчинків	Блез Паскаль (1623–1662), Г. С. Сковорода (1722–1794), П. Д. Юркевич (1826–1874)
Серце як місце внутрішньої боротьби, де вирішуються етичні й екзистенційні вибори	Блез Паскаль (1623–1662), Жан-Жак Руссо (1712–1778), П. Д. Юркевич (1826–1874)
Серце як центр інтеграції чуттєвого, інтелектуального та духовного досвіду	Арістотель (384–322 до н.е.), Джордано Бруно (1548–1600), Блез Паскаль (1623–1662), П. Д. Юркевич (1826–1874), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)
Серце як автономна психофізіологічна система	П. Д. Юркевич (1826–1874), В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961)

На нашу думку, варто відзначити такі окремі праці, присвячені серцю:

1) «Про серце» (грец. «Περὶ καρδίας», лат. «De corde») [5], написану Гіппократом (Ἱπποκράτης, V-IV ст. до н.е.), видатним давньогрецьким лікарем, якого називають Батьком Медицини. У цьому творі Гіппократ дав детальний анатомічний опис серця людини, а не тварини. Він стверджував, що серце є головним органом, життєвим центром людини, і зазначив, що в лівому шлуночку серця перебуває розум, який звідти керує душею людини; носієм розуму є вроджене тепло або вогонь, який живиться чистим і світлим виділенням крові;

2) «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» [4], написану видатним українським філософом, педагогом і психологом Памфілом Даніловичем Юркевичем (1826-1874), і вперше опубліковану в журналі «Праці Київської Духовної Академії» в 1860 році; у цій праці П. Д. Юркевич не тільки як релігійний філософ, а й як психолог-науковець, добре обізнаний із анатомією і фізіологією серця, шукає відповідності між релігійно-філософськими уявленнями про функції серця і тогочасними анатомічними і фізіологічними знаннями про серце. В. А. Роменець так написав про його дослідження: «Дотримуючись теологічної точки зору на цілісність людської істоти, Юркевич віднайшов орган, що забезпечує таку цілісність, оскільки він має і тілесну, й духовну природу. Це було відновлення давньої ідеї тлумачення субстрату психічного. Йдеться про серце як основу тілесної, психічної та духовної діяльності людини. Цей живий одухотворений орган певною мірою протиставлений голові, й саме він визначає життя людської істоти. Юркевич не тільки спирається на біблійну традицію, а й використовує досягнення природничих наук. Серце психологічно виступає як джерело емоційного життя людини і репрезентує глибинні рушійні сили поведінки: воно безпосередньо пов'язане з мотивацією дії та визначає її. Дія і серце у їхньому зв'язку визначаються саме як учинок» [2, с. 364];

3) «Серце як орган вищого пізнання» – один із розділів книги «Дух, душа і тіло», написаної видатним лікарем-хірургом, доктором медицини, автором 55 наукових праць з хірургії, фізіології та анатомії Валентином Феліксовичем Войно-Ясенецьким (1877, Керч – 1961, Сімферополь); цю книгу він почав писати на початку 20-х років ХХ століття і закінчив у 1945-1947 роках.

Згадані праці наочно демонструють, що ідея серця як головного органу, тісно пов'язаного не тільки з фізичним, а й з психічним і духовним життям людини, успішно пройшла крізь тисячоліття від античності аж до ХХ століття, виживши в умовах панування в офіційній західній науці мозкоцентричної парадигми, яка незважаючи на її домінування у західній науці, не може вважатися остаточно підтвердженою єдиною моделлю психічного функціонування людини.

Проте, у східній філософії, медицині та психології серце завжди було і донині залишається найголовнішим органом людського організму і центром усього духовного, душевного і тілесного життя людини. Всі ідеї, представлені у поданій вище таблиці 1, в тій чи іншій формі присутні у давніх трактатах і сучасних працях зі східної філософії, аюрведичної, китайської і тибетської медицини.

У 1932 році в історії західної філософської традиції відбулась ще одна дуже важлива подія – у місті Париж (Франція) вперше була опублікована книга «Серце» (перекладена і видана українською мовою у 2015 році) [3], яка є однією із книг Учення Живого Етики. У цій книзі представлено синтез східних і західних уявлень про роль серця у духовному, душевному і тілесному житті людини, а також

висловлено багато прогностичних ідей, які знайшли своє експериментально-наукове підтвердження пізніше – наприкінці ХХ і початку ХХІ століття. Зокрема, в ній у 1932 році було сказано: «Істинно, скоро доведеться рятуватися від розладу стихій. Але ж бо й це нещастя можна значно пом'якшити освітою серця. Просимо лікарів різних країн взятися за дослідження серця. Існує багато санаторіїв для всяких можливих хвороб, але немає Інституту Серця. За браком серцевого виховання відбувається це. Бо навіть невігласи не вважають серце другорядним. А тим часом хвороби серця переважають за своєю кількістю рак і сухоти. Потрібні серцеві санаторії, де можна було б взятися за невідкладні обстеження. Авжеж, ці санаторії потрібно розкинути в різних кліматах і на різних висотах. Можна бачити, що ціле воїнство може зайнятися потрібними дослідженнями у зв'язку з розумовими завданнями, разом з агрокультурою та іншими спеціальностями» (Серце. §504) [3, с. 252-253]. І ще: «...Будь-яка вівісекційна дія над серцем недопустима; та вона і майже неможлива... Але на розвитку серця можна було б спостерігати багато психофізіологічних проявів» (Серце. §354) [3, с. 184].

З часу першої публікації книги «Серце» минуло понад 90 років. За цей час у різних країнах з'явилося багато наукових установ, кардіологічних центрів, клінік, відділень, в яких досліджують і лікують серце. Так, наприклад, в Україні є:

– *Інститут кардіології імені академіка М. Д. Стражеска* – спеціалізований науково-клінічний центр Академії медичних наук України (м. Київ), який був відкритий у березні 1936 року як Український науково-дослідний інститут клінічної медицини; з розвитком кардіології та зростанням актуальності цієї проблеми в Україні діяльність інституту поступово набула кардіологічної спрямованості і в 1977 році його було реорганізовано в Український науково-дослідний інститут кардіології; у 1999 році Український науково-дослідний кардіології перейшов із відомства Міністерства охорони здоров'я у відомство Академії медичних наук, змінивши назву на Інститут кардіології імені М. Д. Стражеска АМН України;

– *Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М. М. Амосова Академії медичних наук України* (м. Київ), який був започаткований Миколою Михайловичем Амосовим у 1955 році на базі 24-ї міської лікарні м. Києва як перша в УРСР спеціалізована клініка серцевої хірургії;

– *Державна установа «Науково-практичний центр дитячої кардіології та кардіохірургії Міністерства охорони здоров'я України»* (м. Київ), який виокремився із Національного інституту серцево-судинної хірургії імені М. М. Амосова у 2003 році;

– *Інститут серця Міністерства охорони здоров'я України* (м. Київ), відкритий у 2007 році;

– *кардіологічні відділення у різноманітних лікарнях.*

Ці наукові і лікувальні установи зосереджують свою діяльність переважно на дослідженні і лікуванні різноманітної серцево-судинної патології.

У 1991 році в місті Boulder Creek (California, USA) був створений Institute of HeartMath (www.heartmath.org). Його засновником є Doc Childre – дослідник питань зменшення стресу та оптимізації особистісної ефективності. У цьому Інституті у співпраці з іншими науковцями і науковими установами США та інших держав уже понад тридцять років проводять психофізіологічні дослідження серця, в ході яких було підтверджено багато положень давніх уявлень про важливу роль серця у

психічних функціях людини. За результатами цих досліджень опубліковано багато статей у рецензованих наукових журналах, монографій і науково-популярних книг, зокрема, таких як:

- «Локальні та нелокальні впливи когерентних серцевих частот на конформаційні зміни ДНК» (1992 рік) [16];
- «Прихована сила серця: відкриття необмеженого джерела розуму» (1998 рік) [8];
- «Вдячне серце: Психофізіологія позитивних емоцій та оптимального функціонування» (2002 рік) [13];
- «Нейрокардіологія – анатомічні та функціональні принципи» (2003 рік) [6];
- «Енергетичне серце: біоелектромагнітні взаємодії всередині людей та між людьми» (2003 рік) [11];
- «Нейродинаміка серця і мозку: створення емоцій» (2003 рік) [9];
- «Когерентне серце: взаємодія серця і мозку, психофізіологічна когерентність і поява загальносистемного порядку» (2006 рік) [12];
- «Інтуїтивне серце: доступ до внутрішнього керівництва для підвищення рівня нашої свідомості» (2006 рік) [14];
- «Наука про серце. Дослідження ролі серця в діяльності людини» (2001 рік) [17];
- «Наука про серце: Дослідження ролі серця в діяльності людини. Випуск 2» (2015 рік) [10];
- «Інтелект серця. Зв'язок із інтуїтивним керівництвом серця для ефективного вибору та рішень» [7].

Багато сучасних знань про серце, в тому числі, дослідницьких матеріалів, наданих Institute of HeartMath, висвітлено у книзі «The Biology of Transcendence: A Blueprint of the Human Spirit» [15], яка вперше була видана англійською мовою у 2002 році. Автором її є Joseph Chilton Pearce – мислитель, природодослідник, письменник, експерт у галузі еволюційних методів дитячого виховання, який працював на кафедрі розвитку дитини у швейцарському інституті Юнга. Третій розділ цієї книги має назву: «Триєдине серце: електромагнітне, нервово-гормональне (універсальне, особисте, біологічне)». У ньому детально описано електромагнітні, нервові і гормональні фізіологічні механізми, через посередництво яких серце здійснює в організмі свої регуляторні функції.

Висновок. Зроблений нами короткий огляд розвитку психофізіологічних знань про серце наочно демонструє, як у сучасній науці за останні 30 років відбувся суттєвий стрибок у пізнанні психофізіологічної природи серця та його важливої ролі не тільки у життєдіяльності фізичного організму, але й у психодуховному функціонуванні людини. Новітні відкриття експериментальної фізіології та психофізіології багато в чому збігаються з ідеями античних і більш пізніх європейських лікарів, природодослідників і філософів та спонукають нас до глибшого осмислення їхніх праць у контексті сучасних і можливих майбутніх психофізіологічних досліджень серця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. 916 с.

2. Роменець В. А. Історія психології: XIX – початок XX століття : навч. посібник. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
3. Серце. (1932). Київ: Аура Букс, 2015. 464 с.
4. Юркевич П. Д. Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого. Хроніка. 2000. № 39-40. С. 563-586.
5. Περί καρδίας. Βιβλίο της Ιπποκρατικής συλλογής. URL: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/10773>
6. Armour John Andrew. Neurocardiology – Anatomical and Functional Principles / University of Montreal. Boulder Creek (California, USA): Institute of HeartMath, 2003. 20 p. URL: <http://neuroimaginginstitute.com/wp-content/uploads/2013/03/Neurocardiology.pdf>
7. Childre D., Martin H., Rozman D., McCraty R. Heart Intelligence. Connecting with the Heart's Intuitive Guidance for Effective Choices and Solutions. New edition. Cardiff (California, USA): Waterside Productions, 2022. 283 p.
8. Childre S. The Hidden Power of the Heart: Discovering an Unlimited Source of Intelligence. New edition. Boulder Creek (California, USA): Planetary Publication, 1998. 318 p.
9. McCraty R. Heart-Brain Neurodynamics: The Making of Emotions / HeartMath Research Center, Institute of HeartMath, Publication No. 03-015. Boulder Creek (California, USA), 2003. 23 p.
10. McCraty R. Science of the Heart: Exploring the Role of the Heart in Human Performance. Volume 2 / HeartMath Institute. Boulder Creek (California, USA), 2015. 118 p.
11. McCraty R. The Energetic Heart: Bioelectromagnetic Interactions Within and Between People / HeartMath Research Center, Institute of HeartMath. Boulder Creek (California, USA), 2003. 22 p.
12. McCraty R., Atkinson M., Tomasino D., Bradley R. T. The Coherent Heart: Heart-Brain Interactions, Psychophysiological Coherence, and the Emergence of System-Wide Order / HeartMath Research Center, Institute of HeartMath. Boulder Creek (California, USA), 2006. 66 p.
13. McCraty R., Childre D. The Appreciative Heart: The Psychophysiology of Positive Emotions and Optimal Functioning / HeartMath Research Center, Institute of HeartMath. Boulder Creek (California, USA), 2002. 23 p.
14. McCraty R., Childre D. The Intuitive Heart: Accessing Inner Guidance To Raise Our Consciousness Baseline / HeartMath Research Center, Institute of HeartMath. Boulder Creek (California, USA), 2006. 20 p.
15. Pearce J. Ch. The Biology of Transcendence: A Blueprint of the Human Spirit. Rochester, Vermont: Perk Street Press», 2004. 288 p.
16. Rein G., McCraty R. Local and Non-Local Effects of Coherent Heart Frequencies on Conformational Changes of DNA // Quantum Biology: Healing With Subtle Energy by G. Rein. Boulder Creek (California, USA): Quantum Biology Research Labs, 1992, pp. 90-95.
17. Science of the Heart: Exploring the Role of the Heart in Human Performance : An overview of research conducted by the Institute of HeartMath® / Completed by Rollin McCraty, Mike Atkinson and Dana Tomasino; HeartMath Research Center, Institute of HeartMath. Publication No. 01-001. Boulder Creek (California, USA), 2001. 72 p.